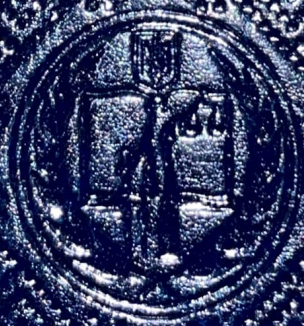

**ПРАВОВА НАУКА УКРАЇНИ:
СУЧАСНИЙ СТАН, ВИКЛИКИ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

До 30-річчя
незалежності України
та 25-річчя
Конституції України

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

ПРАВОВА НАУКА УКРАЇНИ:
СУЧАСНИЙ СТАН, ВИКЛИКИ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Монографія

Харків
«Право»
2021

Редакційна колегія:

д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України **О. В. Петришин** (голова редкол.); д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України **В. А. Журавель** (заст. голови редкол.); д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України **Н. С. Кузнєцова** (заст. голови редкол.); д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України **Ю. Г. Барабаш**; д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України **Ю. В. Баулін**; д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України **А. П. Гетьман**; д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України **В. В. Носік**; д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України **С. Г. Серьогіна**; д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України та НАПрН України **В. Я. Тацій**, акад. НАН України

*Рекомендовано до друку президією
Національної академії правових наук України
(постанова № 118/3 від 15 червня 2021 р.)*

Правова наука України: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку : монографія / редкол.: **О. В. Петришин** (голова редкол.), **В. А. Журавель** (заст. голови редкол.), **Н. С. Кузнєцова** (заст. голови редкол.) [та ін.] ; Нац. акад. прав. наук України. – Харків : Право, 2021. – 680 с.
ISBN 978-966-998-258-2

Монографію присвячено 30-річчю незалежності України та 25-річчю Конституції України. У роботі розглянуто генезу та сучасний стан правової науки України, виклики, перспективи подальшого розвитку та еволюції наукових досліджень у галузі держави і права в контексті сучасних світових тенденцій та євроінтеграційних процесів. Окреслено проблеми формування державності та правової системи України, пріоритетні напрями розвитку українського конституціоналізму, забезпечення національної безпеки, адміністративно-правових перетворень, розроблення сучасних вітчизняних цивілістичної, екологічної та кримінально-правової доктрин.

Видання розраховано на практичних працівників, науковців, викладачів, аспірантів, студентів та читачів, які цікавляться питаннями правової науки.

УДК [001:34](477)

2.7. КОНСТИТУЦІЙНА ДОКТРИНА Й ДОКТРИНА СУДОВОГО ПРЕЦЕДЕНТУ В КОНСТИТУЦІЙНІЙ ЮРИСДИКЦІЙНІЙ ПРАКТИЦІ

У науці конституційного права не дуже часто, але вживаються терміни «доктрина», «доктрина розподілу влад», «доктрина конституційної юстиції», «конституційна доктрина», «доктрина народного суверенітету» тощо. Разом із цим аналіз літератури свідчить, що цей термін розглядається здебільшого як явище, притаманне міжнародному праву. Вважаємо, що таке вузьке розуміння терміна «доктрина» в правознавстві є неприйнятним і занадто обмеженим.

На нашу думку, конституційне законодавство і насамперед конституції базуються на відповідних доктринах, що є осмисленням ученими, законодавцями ролі й місця конституційного права в національній правовій системі як втілення концептуальних ідей і положень у конституційних приписах. Тим більше термін «доктрина» має право на існування в науковій літературі. Питання про конституційні доктрини науково, на жаль, не ставилося. Утім не було б конституційного права, конституційного законодавства, коли б не існували відповідні доктрини. Якість цих явищ значною мірою зумовлюється тим, які доктрини покладено в їх основу – ліберальну, марксистську тощо.

Питання про конституційні доктрини в науковому аспекті не аналізувалося, мабуть, передусім через те, що вважалося, що доктрина притаманна тільки міжнародному праву. Такої позиції додержуються і автори юридичного словника, які дають визначення тільки двом термінам, що належать до доктрин: «доктрина міжнародного права» і «доктринальні джерела конституційного права»¹. Цей термін оминають і енциклопедичні видання з конституційного права².

Для того щоб хоча б узагалі визначитися з доктриною (доктринами) в конституційному праві, є сенс розглянути, як же вона розуміється в міжнародному праві. В останньому доктрина розглядається як система поглядів і концепцій про сутність і призначення міжнародного права в конкретних історичних умовах (у широкому розумінні) і як наукові праці юристів-міжнародників (у вузькому)³. Майже дослівно визначення цього терміна наводиться в словнику-довіднику «Міжнародне

¹ Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. М. : Инфра-М, 1997. 790 с.

² Баглай М. В., Туманов В. А. Малая энциклопедия конституционного права. М. : БЕК, 1998. 516 с.

³ Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. С. 185.

право»¹. Доктринальні джерела конституційного права визначаються як позиції найбільш відомих учених-юристів (переважно минулого), до яких звертаються у випадках, коли прогалини в конституційному праві не можуть бути заповнені статутом або ж зареєстрованими рішеннями суду².

Аналіз конституційної доктрини неможливий без аналізу концепту конституції. Концепт конституції розглядається переважно в юридичній та політологічній науках. Відмінність між ними виявляється не тільки на теоретичному рівні, але й у термінології. Так, Дж. Фінн (США) виокремлює юридичну (англ. *juridic*) і громадянську (англ. *civic*) конституції³, Е. Корвін (США) – юридичну (англ. *juristic*) і політичну (англ. *political*)⁴, Р. Нейджел (США) – правову (англ. *legal*) і політичну (англ. *political*)⁵. Дж. Фінну ближче термінологія Е. Корвіна, оскільки його характеристика «*juristic*» релевантна в плані зіставлення конституції як основного закону з інституційними запитами на її застосування з боку судової влади.

На практиці характер відносин, які регулюються конституційним правом, залежить від цілої низки чинників, але перш за все від співвідношення політичних сил при створенні та прийнятті конституційних норм. Ці норми після ухвалення відповідної конституції, за загальним правилом, створюються державою, хоча в деяких правових системах – в інший спосіб, у тому числі судовим прецедентом або визнанням дії конституційного звичаю. Формально-юридичний за своєю суттю підхід до тлумачення і вивчення конституцій, який застосовується в конституційному праві, виходить також із того факту, що до появи кодифікованих писаних конституцій «конституцією» міг називатися будь-який закон, який стосувався діяльності органів влади. Інакше кажучи, наявна термінологічна конфігурація та її сприйняття є результатом історичного розвитку.

На думку Дж. Фінна, на сьогодні правники при розгляді концепту конституції сходяться на трьох основних тезах⁶. По-перше, конституція є більшою мірою законом, ніж основою політичної конфігурації: вона «визначає правила гри, а не переможців чи тих, хто програв,

¹ Додонов В. Н., Панов В. П., Румянцев О. Г. Международное право : словарь-справочник / под общ. ред. В. Н. Трофимова. М. : Инфра-М, 1997. С. 65.

² Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. С. 185.

³ Finn J. E. The civic constitution: Some preliminaries. *Constitutional Politics* / ed. by S. A. Barber, R. P. George. Princeton : Princeton University Press, 2001. P. 42–43.

⁴ Corwin E. S. Court over constitution: A study of judicial review as an instrument of popular government. Princeton : Princeton University Press, 1938.

⁵ Nagel R. F. Constitutional cultures: The mentality and consequences of judicial review. Berkeley : University of California Press, 1992.

⁶ Finn J. E. The civic constitution: Some preliminaries. P. 45.

виділяє контури політики, а не її зміст»¹. По-друге, вона є основним, або верховним, законом (аналог терміна «Основний закон» – «*Supreme Law*»). У світі особливий статус конституцій закріплений майже всюди безпосередньо в їх текстах. Практичним прецедентом тут стала справа «Мербері проти Медісона», яка розглядалася Верховним Судом США в 1803 р., у якій був висновок про те, що Конгрес не має права приймати закони, що суперечать конституції. У даному випадку потрібно пам'ятати, що теза про верховенство, крім легального компонента, може містити в собі й політичну складову. Найбільш яскравим прикладом зіткнення таких компонентів є справа «Бейкер проти Карра», яка розглядалася Верховним судом США в 1961–1962 рр. Спир точився довкола конфігурації виборчих округів, однак суд постановив, що це не політичне питання, і рішення по ньому можуть прийматися федеральними судами. Третя теза ґрунтується на попередніх двох. Верховенство конституції на певній території наділяє суддів повноваженнями з розгляду і, за потреби, перегляду законів і дій для визначення їх конституційності, з тлумачення самої конституції.

О. Гамільтон зазначав: «Жоден законодавчий акт такий, що суперечить конституції, не може бути правомірним. Заперечувати це – все одно, що стверджувати, що підлеглі найголовніші за свого керівника»². У тому самому листі Гамільтон чітко зазначив, що право трактувати конституцію належить суддям, а не всьому суспільству, тому що тільки судді достатньою мірою компетентні для виконання такого завдання.

Четвертий Президент США Дж. Медісон вважав, що звернення до суспільства для вирішення конституційних питань небезпечно через те, що може містити в собі «небезпеку порушення громадського спокою»³ та здатне підірвати стабільність державної влади. У рамках концепції Дж. Медісона, іноді кризи у сфері державного управління є нормою, не порушують засад конституційного ладу і, можливо, є навіть корисними, оскільки дозволяють за допомогою конфлікту узгоджувати існуючі в суспільстві і політиці суперечності. У цілому і Гамільтон, і Медісон прагнули створити таку конституцію, яка в політичному просторі «розташувала б уряд на відстані від народу»⁴.

¹ Roelofs H. M. The poverty of American politics: A theoretical interpretation. Philadelphia : Temple University Press, 1992. P. 97.

² Гамільтон А. Федералист № 78. Федералист. Политические эссе Александра Гамільтона, Джеймса Медісона и Джона Джея : пер. с англ. / под общ. ред., с предисл. Н. Н. Яковлева, коммент. О. Л. Степановой. М. : Изд. группа «Прогресс» – Либера, 1994. С. 501–510.

³ Медісон Дж. Федералист № 49. Федералист. Политические эссе Александра Гамільтона, Джеймса Медісона и Джона Джея / под общ. ред., с предисл. Н. Н. Яковлева, коммент. О. Л. Степановой. С. 337–341.

⁴ Mansfield H. C., Jr. America's constitutional soul. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1991. P. 177.

На практиці з нормами конституційного права і концептом юридичної конституції найчастіше мають справу конституційні суди – спеціальні уповноважені органи, які в різних країнах можуть мати такі назви, як «Верховний суд» або «вищий суд». Конституційні суди покликані здійснювати тлумачення положень конституцій і ухвалювати рішення про конституційність законів нижчого рівня. Крім того, важливою стороною діяльності конституційних судів є захист закріплених в Основному законі прав і свобод громадян. Підтекст появи сучасних конституційних судів вельми точно відобразив у своїй роботі «Демократія в Америці» відомий французький політичний мислитель і історик А. де Токвіль: «На практиці можуть виникати питання про точні межі компетенції... виняткового за своїм характером уряду, а оскільки небезпечно залишати вирішення цих проблем на розсуд звичайних судів, то у зв'язку з цим був створений федеральний Верховний суд, унікальна судова установа, однією з прерогатив якої була підтримка розподілу влади»¹.

Потрібно зазначити, що в деяких країнах – здебільшого в тих державах, де конституції були кодифіковані, – конституційні суди відсутні. Так, у Великій Британії сам термін «конституційність» не має великого значення, а функції конституційного суду з огляду на історично сформований баланс політичних сил виконує Парламент, який є стрижнем політичного порядку. У літературі про британську систему управління і політичну систему суди, судді і судова система згадуються рідко. В інших країнах – перш за все в США – протилежна ситуація, коли судам надано значної політичної влади. Юридичні системи Великої Британії і США сягають корінням тієї самої спадщини публічного права, проте конституційні відмінності між країнами дуже великі². За нормального функціонування демократичної політичної системи сучасного типу роль судової системи важко переоцінити. Наприклад, у США «право судів оголошувати той чи інший закон неконституційним є однією з найпотужніших перешкод, які коли-небудь створювалися проти тиранії політичних органів»³. У своїй роботі суди спираються на чинне законодавство, фундаментом якого є Основний закон. Найбільш близьким до роботи з текстом конституції в повсякденній діяльності є суд вищої інстанції (конституційний або верховний). Як стверджував А. де Токвіль, у США «суди передусім підпорядковуються конституції, віддаючи їй перевагу перед іншими зако-

¹ Токвіль А. де. Демократія в Америці : пер. с фр. / предисл. Г. Дж. Ласки. М. : Весь мир, 2000. С. 103.

² Дрюри Г. Политические институты с точки зрения права. *Политическая наука: новые направления* / под ред. Р. Гудина, Х.-Д. Клингеманна. М. : Вече, 1999. С. 207-208.

³ Токвиль А. де. Демократія в Америці / предисл. Г. Дж. Ласки. С. 95.

нами... і у Франції конституція є основним законом держави, і судді мають таке саме право брати її за основу при ухваленні своїх рішень»¹.

У цілому сьогодні багато дослідників покладають завдання інтерпретації конституції і збереження конституційного ладу на судову владу². Подібна інтерпретація виходить як із накопиченого політичного і юридичного досвіду, так і з логічних досліджень у рамках релевантних концепцій суспільно-політичного устрою, запропонованих ще Дж. Локком або Ш. Л. Монтеск'є. Однак навіть формально і фактично незалежна судова влада повинна враховувати, що будь-яке тлумачення є політичним настановленням для суспільства і стосується певного набору цінностей. У справах про тлумачення Основного закону суддям не слід забувати про необхідність підтримання авторитету судової влади й недопущення її дискредитації.

Дослідники мали розбіжності в поглядах щодо впливу тлумачення конституції на політичні та громадські процеси. Так, на думку Р. Нейджела, спроби інтерпретації основного закону порушують крихку угоду між громадянами, ускладнюють саму реалізацію положень конституції та її основних принципів, спотворюють уявлення громадян про неї³. К. Айсгрюбер вважає, що діяльність судів у галузі конституційного права дає більше користі, аніж шкоди⁴. Очевидно, що виконання положень основного закону так, як це задумувалося авторами конституції, вимагає якомога менше упередженого трактування його положень. Однак унаслідок дії об'єктивних (наприклад, баланс внутрішніх і зовнішніх політичних сил, зміна культурних настановлень у суспільстві) і суб'єктивних факторів повну неупередженість практично виключено. Отже, спроби інтерпретації завжди будуть існувати і впливати на політичний процес. Утім як теоретикам, так і практикам потрібно пам'ятати, що тільки тлумачення основного закону не уособлює весь конституційний процес, і надмірне захоплення інтерпретацією здатне відвести далеко від конституційних ідеалів.

Відповідальність за підтримання конституційного ладу не зводиться виключно до дотримання і тлумачення правових норм, а передбачає також максимальну громадську участь і реалізацію механізмів демократії⁵. Конституція в кожному конкретному випадку обов'язково

¹ Токвиль А. де. Демократія в Америке / предисл. Г. Дж. Ласки. С. 94.

² Sandel M. *Democracy's discontent: America in search of public philosophy*. Cambridge : Belknap Press of Harvard University Press, 1996 ; Sunstein C. *Legal reasoning and political conflict*. New York : Oxford University Press, 1996.

³ Nagel R. F. *Constitutional cultures: The mentality and consequences of judicial review*. P. 25, 23, 58.

⁴ Eisgruber C. L. *Disagreeable people : review essay*. *Stanford Law Review*. Nov. 1990. Vol. 43, No. 1. P. 275-298.

⁵ Finn J. E. *The civic constitution: Some preliminaries*. P. 55.

передбачає політичну ідентичність. Така ідентичність може виражатися за допомогою декларованих у конституційних текстах принципів, символів, ідеологій, типів політики. Для повноти дослідження конституцію потрібно розглядати як із правової, так і з політологічної точок зору. Конституційний розвиток країн світу – це історія прецедентів і запозичень, причому не завжди вдалих. Підхід до історії прецедентів конституції з боку конституційного права можна охарактеризувати як формалістський з акцентом на нормативних аспектах. Конституція вважається більшою мірою законом, ніж політичною конфігурацією (Дж. Фінн). Безсумнівною перевагою такого підходу є те, що він дає можливість зрозуміти суть Основного закону, підстави його верховенства, структуру конституційного процесу і його учасників. Із недоліків такого підходу є очевидною його ексклюзивність, або непрозорість: на практиці в конституційних дискусіях і будівництві бере участь обмежене коло суб'єктів, тоді як більшість громадян виявляється відстороненою від цих процесів. Із позицій політичної науки дослідження концепту конституції здійснюється шляхом аналізу інституційної конфігурації, політичного устрою. Такий розгляд здійснюється за допомогою дескриптивного підходу.

Конституційна побудова в сучасному світі є загальноприйнятим способом удосконалення суспільно-політичних систем. Останніми десятиліттями чітко виявляється тенденція, пов'язана зі створенням, переглядом або внесенням змін і доповнень до конституцій багатьох країн. Можна стверджувати, що інтенсифікація цих процесів є даною «світової моді», проте ключовим аспектом тут є зміцнення статусу конституції як стабілізатора суспільства. Практично в усіх конституціях акцент робиться на зміцненні демократичних інститутів, і тому документи містять докладні розділи, присвячені правам і свободам людини і громадянина. Саме конституційну побудову визнано світовою спільнотою одним зі способів вирішення (а не консервації) внутрішніх конфліктів – етнічних, релігійних тощо – за допомогою гарантій прав людини, демократизації суспільства, залучення якомога більшої кількості суб'єктів у політичний процес. Як вважає професор Чиказького університету Касс Санстайн, демократія, що функціонує в рамках збалансованої конституції, здатна вирішувати політичні розбіжності не тільки за допомогою правління більшості, але також встановленням і підтримкою інститутів представництва інтересів¹. Інакше кажучи, ідеться про консолідацію і посилення інститутів відповідального громадянського суспільства.

Якщо розглядати досвід удосконалення конституційного дизайну як прогресивний шлях, то можна стверджувати, що держави перебу-

¹ Sunstein C. Designing democracy: What constitutions do. New York : Oxford University Press, 2001. P. 239.

вають на різних його етапах. У світі є чимало країн, де досвід конституційної побудови або не дуже великий, або не дуже вдалий. Ознаками провалів у конституційній побудові можуть бути масштабні політичні зміни або «декоративність» демократичних інститутів і практик. Така декоративність зазвичай підтримується чинною владою та існує через опір процесам демократизації з боку еліт.

Розвиток конституційного законодавства України слід розглядати в контексті перетворень конституційного ладу та інститутів конституційного права. Верховна Рада XII скликання необхідною більшістю голосів 16 липня 1990 р. проголосила державний суверенітет України, а 24 серпня 1991 р. оголосила про створення незалежної держави. За результатами референдуму 1991 р. виборці України висловилися за суверенітет. Незабаром після оголошення незалежності в 1991 р. у країні було створено комісію Верховної Ради для розроблення нового Основного Закону. В інституціональному плані структура незалежної української влади створювалася, по суті, з нуля. Україна отримала щось на зразок парламентської моделі: головну роль у політичному процесі відіграла Верховна Рада, а в ролі фактичного глави держави був її голова. Тривала відсутність Конституції цілком пояснює провал запровадження французької прем'єр-президентської моделі¹. В умовах невідомості Прем'єр-міністр і Кабінет Міністрів намагалися розширити власну сферу, тоді як Президент і парламент конкурували між собою за контроль над міністерствами. З цієї ж причини не було відрегульовано структуру судової системи. Зміни, що вносилися до Конституції України 2004, 2011, 2013, 2014, 2016, 2019 рр., свідчать про те, що конституційної побудови ще не завершено. При цьому саме сильний Конституційний Суд України може внести ясність в інтерпретацію окремих положень Конституції та забезпечити її верховенство.

Розвиток Конституції України повинен відбуватися в рамках тлумачення при здійсненні конституційного правосуддя та конкретизації норм у процесі законотворчості. Тільки так можна забезпечити стабільність конституційного порядку та реалізацію цінностей, закладених в основах конституційного ладу. На сьогодні існує нагальна потреба в теоретичному та порівняльно-правовому дослідженні природи рішень конституційних судів в контексті правових систем, що є далекими від ідеї судового прецеденту, дослідження доктрин, які є альтернативами концепцій *stare decisis*, значення сталої судової практики для реалізації і захисту, рівності, правової визначеності.

¹ Skach C. Borrowing constitutional designs: Constitutional law in Weimar Germany and the French Fifth Republic. Princeton, NJ : Princeton University Press, 2005 ; Stepan A., Suleiman E. The French Fifth Republic: A Model for Import? Reflections on Poland and Brazil. *Arguing comparative politics* / ed. by A. Stepan. Oxford : Oxford University Press, 2001. P. 257–275.

На жаль, це принципове завдання досі не вирішено. Прецеденти в конституційних судах є особливим явищем порівняно з прецедентами в судах узагалі. Конституційні суди з'явилися саме в тих країнах, де не визнавалося прецедентне право і багато в чому внаслідок його відсутності. Основний предмет діяльності конституційних судів – перевірка відповідності законів до конституції – з'явився більш ніж століття до створення першого конституційного суду, але міг успішно функціонувати тільки в тих країнах, де діяв принцип прецеденту. Будь-який суд, який застосовує закон, міг відмовити в його застосуванні, вказавши на його неконституційність, а невизначеність у правовій системі щодо подальшого застосування цього закону знімалася обов'язковістю висновків такого рішення суду для інших судів і для самого суду, який виніс це рішення.

У правових системах, де не діяв принцип *stare decisis* (з латин. – «стояти на вирішеному» – обов'язковість раніше винесеного рішення не тільки щодо обставин конкретної справи, але і правових підстав вирішення цієї справи), потрібно було створити особливі, конституційні суди¹. Їхня особливість полягала в тому, що ухвалені цими судами рішення спочатку були орієнтовані не на вирішення конкретних справ, а на виправлення суперечностей у правовій системі, їхні акти на підставі прямої вказівки закону ставали так само загальнообов'язковими, як і нормативні, публікувалися для загального відома і набували, таким чином, за зовнішньої форми судового рішення деяких властивостей нормативних рішень.

Незважаючи на це, поява конституційних судів у країнах романо-германської традиції була сприйнята як наступ прецедентного права, зрада традиції заборони судової правотворчості (незважаючи на те, що нормативність цих рішень була явно вторинною, похідною від нормативних положень). Дискусії про місце й роль рішень конституційних судів у системі правових актів існували в перші роки роботи таких судів у всіх країнах. Самим конституційним судам не вистачало в роботі методів і навичок прецедентного права як для зовнішньої презентації своїх рішень, так і для формування власної практики. При цьому поєднання форми судового рішення і нормативного змісту майже неминуче приводило до висновку, що рішення таких судів – це прецеденти. Аналогічно в багатьох європейських континентальних правових традиціях сприймаються і рішення Європейського суду з прав людини.

Характерним для континентальної правової традиції поняттям судової практики є «усталені звичаї, прийоми, способи вирішення юридичних справ, що формують і уточнюють значення правових

¹ Kelsen H. Judicial Review of Legislation: A Comparative Study of the Austrian and the American Constitution. *The Journal of Politics*. 1942. Vol. 4, No. 2. P. 183–200.

норм», які «можуть бути джерелом норм права і в тих правових системах, у яких не визнається прецедентне право». Відмінність між судовим прецедентом і судовою практикою – це відмінність між англосаксонською доктриною *stare decisis* та континентальною доктриною *jurisprudence constante* (з фр. – «усталена судова практика»)¹. У першій навіть одиничним рішенням суду надається нормативне значення; у другій судді мають звичай посилалися здебільшого тільки на всталені загальні підходи, розвинуті в цілій серії судових рішень.

У сучасних дискусіях у термін «прецедент» вкладають різні значення, зокрема: свобода суддівського розсуду, аналогія з попередніми рішеннями, право суддів створювати норми права, засіб забезпечення сталої судової практики тощо. Як зазначається в оксфордському довіднику, за суперечкою про обов'язковість прецеденту європейські юристи, на відміну від їх англо-американських колег, практично не приділяють уваги методології прецедентного права².

Цінність прецеденту полягає в тому, що він виконує важливу соціальну функцію – забезпечує логічну послідовність (однаковість) судової практики, а разом із цим прогнозованість правової системи і юридичну визначеність.

Конституція покликана обмежувати законодавця, а тому уточнити, доповнити її законодавчим шляхом не так легко.

Отже, основну увагу слід більше зосереджувати на функціонуванні методології прецеденту «всередині» конституційного правосуддя, ніж на питаннях вбудовування рішень конституційних судів у правові системи.

Дискусії з приводу юридичного статусу рішень конституційного суду, доктрини прецеденту здавна зустрічали заперечення з різних причин. Основу найбільш відомого догматичного аргументу становить характерна для багатьох країн Східної і Центральної Європи інтелектуальна традиція, суть якої полягає в чіткому розмежуванні правотворчої і судової (правозастосовної) функцій. Саме з цих позицій проти судового прецеденту виступали академіки В. Нерсесянц³ і О. Кутафін⁴, а також деякі інші вчені. Передбачається, що «правотворчість і тлумачення – різні процеси. У ході тлумачення не створюється право, а лише виявляється... воля, виражена в нормативному акті». У конституційному правосудді таким актом є писана конститу-

¹ Поляков А. В., Тимошина Е. В. Общая теория права : учебник. СПб. : Изд. дом СПбГУ : Изд-во юрид. фак. СПбГУ, 2005. С. 296.

² Vogenauer S. Sources of Law and Legal Method in Comparative Law. *The Oxford Handbook of Comparative Law* / ed. by M. Reimann, R. Zimmermann. New York, 2012. P. 895.

³ Нерсесянц В. С. Судебная практика как источник права / Ин-т государства и права РАН. М., 1997. С. 21–38.

⁴ Кутафин О. Е. Предмет конституционного права. М. : Юристъ, 2001. С. 220–224.

ція, тлумачення якої не створює нових норм, оскільки суд лише з'ясовує її справжній зміст.

Будь-який спір про доктрину прецеденту передбачає прийняття певної теорії судового тлумачення. Як зазначає Н. Маккормік, безліч праць написані без повноцінної рефлексії з приводу передумов прийнятої тим чи іншим автором теорії судового тлумачення (або теорії юридичного обґрунтування)¹.

Однак теорія судового тлумачення покликана визначати методи досягнення цієї мети, а тому вона безпосередньо впливає на те, яку роль у цьому процесі будуть відігравати попередні рішення. Таких теорій існує безліч. Так, теорія статичного тлумачення передбачає, що джерело має те саме значення; теорія динамічного тлумачення, що впаки, допускає його зміну (у термінології Г. Еллінека – перетворення²) джерела з плином часу. Самі по собі ці поняття не пояснюють, який саме зміст слід вважати постійним або у зв'язку з чим він повинен змінюватися. Їх розвиток відбувся, зокрема, у рамках відомого протистояння в американській юриспруденції між теоріями оригіналізму (англ. *originalism*) і «живої конституції» (англ. *living constitution*). Остання набула популярності не тільки в США, але і в інших країнах, а також на міжнародному рівні. Зокрема, у Канаді вона отримала назву теорії «живого дерева» (англ. *living tree*), а у практиці Європейського суду з прав людини – теорії «живого інструменту» (англ. *living instrument*).

Аналогія з живою матерією, що лежить в її основі, породила також поняття еволютивного тлумачення, у зв'язку з чим прихильників цього вчення іноді називають «еволюціоністами». Можливість перетворення в теорії «живої конституції» зазвичай пов'язується зі змінами, що відбуваються в самому суспільстві. Протилежне вчення, оригіналізм (*original* – «початковий», «вихідний»), дотримується точки зору, що писана конституція має фіксоване, відображене в історії значення, яке надавалося цьому тексту в момент його прийняття і яке з'ясовується суддями у процесі тлумачення. Якщо розглядати проблематику судового тлумачення крізь призму комунікативної теорії права, то можна стверджувати, що тлумачення за правилами оригіналізму має на меті встановити «сенс відправника», а не «сенс одержувача».

Набагато менш зрозумілий характер має проведене багатьма вченими і суддями розмежування між суддівською стриманістю (англ. *judicial restraint*) і суддівським активізмом (англ. *judicial activism*).

¹ MacCormick N. *Rhetoric and the Rule of Law: A Theory of Legal Reasoning*. New York : Oxford University Press, 2005. P. 144.

² Еллінек Г. Конституции, их изменения и преобразования. СПб. : Право, 1907. С. 5.

Розмитість цих понять неодноразово відзначалася в літературі, але в цілому слід констатувати, що йдеться про розподіл влади між законодавцем і судом у рамках судового нормативного контролю, коли це стосується встановлення належного балансу цінностей.

Як суддівський активізм розуміють ситуацію, коли судді в своїх рішеннях ставлять на перше місце захист особи і меншин від утручання в їхні права з боку законодавця, який фактично виражає волю більшості. У цю ж рубрику можуть потрапляти будь-яке не надто суворе дотримання «букви» джерела, яке тлумачиться, довільний розсуд суду і його захоплення аргументацією, безпосереднє апелювання до цінностей певної соціокультурної спільності (національним, європейським і т. ін.). Суддівська стриманість, навпаки, передбачає більшу повагу суду до закону, оскільки законодавець, на відміну від суддів, володіє безпосередньою демократичною легітимністю. Такий підхід може виражатися в методологічній презумпції конституційності законів, виходячи з якої суду слід їх анулювати тільки в тих випадках, коли порушення конституції є очевидним. Із цим пов'язано також ідею прихильності «букві» джерела, що тлумачиться, обмеження суддівського розсуду і відмова від висловлювання думок із приводу цінностей.

Останніми роками судова практика відіграє велику роль у правових системах континентальної Європи. Поширеним поясненням є «конвергенція» правових систем, у результаті якої відбуваються взаємне заповнення юридичного інструментарію і зближення правових систем різних типів. Такому поясненню сприяла поява у другій половині ХХ ст. у більшості країн континентальної Європи конституційних судів; рішення цих судів, у тому числі в нормах конституції і законодавства оголошуються обов'язковими для дотримання навіть у тих випадках, коли рішення інших, зокрема вищих, судів залишаються суто правозастосовними актами, що не мають значення прецедентів. Створення конституційних судів у європейських державах було потрібне, оскільки традицій використання судового прецеденту в цих державах не існувало, і замість загальної обов'язковості судових рішень, прийнятих у конкретних справах, виник новий правовий інститут – спеціалізований конституційний суд, чиї рішення мали особливе значення серед судових актів. Діяльність цього суду лежить більше у сфері забезпечення системної несуперечності нормативних актів, ніж у сфері створення правової норми шляхом вирішення конкретної справи. Пояснення цієї логіки знаходимо у працях основоположника інституту конституційних судів Г. Кельзена. Слід аналізувати практику конституційних судів континентальних правових систем з точки зору іншого найважливішого елемента системи прецедентного права – визнання конституційними судами обов'язковості для них самих раніше

прийнятих ними рішень (*stare decisis* у межах практики самого конституційного суду), а також специфіки практики конституційних судів у частині дії такої обов'язковості.

Саме конституційні суди серед інших національних судів мають найбільше підстав додержувати принципів прецедентного права. По-перше, спеціалізація і централізація повноважень конституційного контролю зосереджує всі питання, що стосуються конституційності, в руках одного суду і не вимагає вирішення складних питань шляхом співвідношення компетенції різних судів для визначення того, який саме прецедент матиме пріоритет щодо конкретного питання. Ця особливість, швидше, є аргументом на користь обов'язковості рішень конституційного суду для інших судів, але і для самого конституційного суду винесене ним рішення з огляду на спеціалізацію має передусім бути рішенням, що встановлює загальне правило або що визначає зміст конституційної норми. По-друге, предметом розгляду конституційного суду виступають досить загальні питання – питання встановлення та визнання загальних правових принципів, які за самою своєю природою легше піддаються узагальненню, а конкретні прецеденти мають ширшу сферу застосування, ніж судові акти, у яких вирішуються конкретні цивільні, кримінальні або адміністративні справи. По-третє, рішення конституційних судів публікуються, внаслідок чого вони є доступними для аналізу як усередині суду, так і за його межами – аналітиками, які можуть надати суду значну допомогу, «нагадуючи» йому про раніше прийняті рішення, узагальнюючи сформувані ним підходи й детально аналізуючи аргументацію і підстави прийнятих рішень.

Незважаючи на це, не визнають себе пов'язаними своїми власними попередніми рішеннями більшість європейських конституційних судів. Це, наприклад, федеральні конституційні суди Німеччини¹, Австрії², Португалії³.

Не допомагають визнанню обов'язковості прецеденту і конституційні принципи, що лежать в обґрунтуванні головної вимоги прецедентного права – «стояти на вирішеному», тобто *stare decisis* (обов'язковості дотримання раніше винесеного рішення). Серед таких – необхідність забезпечити гарантії стабільності правової системи, рівності перед законом і правової визначеності. Якщо саме під цим кутом

¹ Kommers D. P., Miller R. A. The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany. 3rd ed. Durham ; London : Duke University Press, 2012. P. 37.

² Comparative Constitutional Reasoning / eds.: A. Jakab, A. Dyevre, G. Itzcovich. Cambridge Univ. Press, 2017. P. 94.

³ Cortes A., Violante T. Concrete Control of Constitutionality in Portugal: A means Towards Effective Protection of Fundamental Rights. *Penn State International Law Review*. 2011. Vol. 29, No. 4. Art. 3.

зору розглядати ідеї прецедентного права, то головною метою самої концепції прецеденту буде забезпечення послідовності (у німецькому праві зведено в конституційний принцип *Folgerichtigkeit*) і несуперечності судової практики, передбачуваності рішень і неприпустимості довільної зміни прийнятого правового підходу. Це зовсім не виключає можливості зміни практики, проте будь-яка така зміна має бути обґрунтована, мають бути вказані розумні підстави для перегляду сформованого підходу. Водночас практично кожне своє рішення будь-який конституційний суд рясно наповнює посиланнями на свою попередню практику¹.

Таке відтворення власних «прецедентів» відрізняється від слідування прецеденту, яке склалося в країнах загального права як принцип *stare decisis*. Підходи континентальних судів в узагальненому вигляді можна позначити як прихильність доктрині *jurisprudence constante* (усталеної судової практики, тобто послідовної лінії судових рішень)². Зокрема, в Німеччині подібна функція виконується «постійними судовими рішеннями» (*ständige Rechtsprechung*), які позначають не просту послідовність прецедентів, а саме сформовану в прецедентах правову позицію.

В Італії конституційна доктрина, що передбачена, побудована та систематизована *prima facie* за ст. VI Конституційно-процесуального кодексу, визначає обов'язковий ефект для всіх конституційних тлумачів тією мірою, якою вона передає динамічне читання Конституції з точки зору конституційного суду. Як зазначає Г. Кастро, «в юриспруденції ще мають бути побудовані концептуальна, аргументована та практична цілісність, основи конституційної доктрини, оскільки ми повинні припустити, що це має обов'язковий ефект для суддів, і все ж диспозитивна норма не впливає безпосередньо з того, що конституційна доктрина є повністю обов'язковою, за винятком заяв Суду, у яких вона підтверджує обов'язковість конституційної доктрини, яку також називають правовою доктриною»³.

Підґрунтя концепції конституційної доктрини було частково побудовано через стандарт STC 4853-2004-PA/TC, посилаючись, з одного боку, на тлумачення Конституції та закону, а з іншого – на інтерпретаційні приписи. Однак що відбувається, коли є суперечливі вислов-

¹ Comparative Constitutional Reasoning / eds.: A. Jakab, A. Dyevre, G. Itzcovich. P. 94.

² Robert L. Henry. Jurisprudence Constante and Stare Decisis Contrasted. *American Bar Association Journal*. 1929. Vol. 15, No. 1. P. 11 (цит. за: González R. C. From jurisprudence constante to stare decisis: the migration of the doctrine of precedent to civil law constitutionalism. *Transnational Legal Theory*. 2016. Vol. 7, Iss. 2. P. 257–286).

³ Grández Castro G. P. Las peculiaridades del precedente constitucional en el Perú. *Estudios al precedente constitucional*. Lima : Palestra, 2007. P. 93.

лювання? Чи працює стандарт STC 4853-2004-PA/TC проти суперечливих рішень? Безперечно, ні, оскільки саме значення конституційної доктрини, згідно з вищезгаданим прецедентом, вказує на унікальний контекст конституційного тлумачення. У цьому випадку ми можемо вказати, що конституційна доктрина побудована на невизначеній справі.

Чи можуть судді відійти від конституційної доктрини? Ланда Арройо відповідає ствердно і вказує: «Судді, які вирішили відступити від конституційної доктрини, повинні активно аргументувати зміну критеріїв конкретної справи, щоб змінити презумпцію конституційності зазначеної доктрини, що забезпечує принцип єдності та юридичної координації у конституційних питаннях, головним інтерпретатором яких є Конституційний Суд»¹.

Критерій Ланди належним чином відповідає основній концепції розмежування, типовій для англосаксонського прецеденту, у справжній ідеї дозволити відступ від конституційної доктрини, попередньої вимоги, яка дає підставу для обґрунтування причин незастосування правової доктрини.

У теорії перегляду прецедентів існує доктрина «спеціального виправдання» (англ. *special justification*). Хоча з такою назвою вона з'явилася в США, її основні риси добре помітні й у практиці судів інших країн. Це реалістична доктрина, що в конституційному тлумаченні необхідна для виправлення дискреційних помилок. Водночас вона обмежує можливість перегляду, оскільки передбачає, що зміна думок усередині вищого суду для цього є недостатньою. Ухваливши рішення у «складній справі» за допомогою дискреційного тлумачення, суд може повернутися до розгляду відповідного питання права лише в разі виявлення деяких раніше невідомих зовнішніх факторів, які свідчать про помилку. Вказівка на ці фактори і дозволяє говорити про особливий характер аргументації суду при перегляді прецеденту в рамках цієї доктрини. «Спеціальне виправдання» не може просто повторювати аргументи проти рішення, які були розглянуті у справі, воно повинне доповнювати їх і надавати їм нової сили. Саме ця загальна ідея втілюється в тестах, вироблених судами країн англосаксонського права для перевірки обґрунтованості перегляду.

Конституційний суд не пов'язаний своїм власним конкретним рішенням у тому значенні, у якому цього вимагає принцип *stare decisis*, однак він пов'язаний своєю загальною правовою позицією, виробленою і сформованою в ланцюжку справ (*jurisprudence constante*) – практиці суду з конкретного питання. Саме в цьому полягають особливості романо-германської правової системи, що не заперечує правове значення

¹ Arroyo Landa C. Los precedentes constitucionales. En Justicia Constitucional. *Revista de Jurisprudencia y Doctrina*. Aco III. No. 5, enero-junio. Lima, 2007. P. 63.

судової практики, але і не надає обов'язкової сили рішенням у конкретних справах. При нормативному регулюванні діяльності судів у країнах романо-германської правової системи в конституціях або законодавчих актах міститься принцип, згідно з яким суд пов'язаний саме нормативними актами, а не прецедентами. В Іспанії схожий висновок був зроблений Конституційним судом у постанові 49/198533, у Німеччині Федеральний конституційний суд щодо своїх завдань значив, що до них належить «зіставлення актів законодавчої влади з самою Конституцією, а не з прецедентами». Тим самим підкреслюється другорядна роль прецеденту порівняно з нормативними правовими актами.

Практика конституційних судів створює ще один вид прецеденту, поряд із прецедентом установлення правової норми і прецедентом тлумачення. З 1958 р. після відомого рішення Федерального конституційного суду Німеччини у справі Люта, практика конституційних судів дає підстави виявляти прецеденти встановлення ієрархії конституційних цінностей. Виявлений конституційним судом у конкретній справі баланс конституційних цінностей є не тільки висновком, значущим у рамках конкретної справи, а й демонструє загальний підхід суду. Ще більш яскравим значення такого типу прецедентів стає після вибудовування послідовної лінії рішень, які б виробляли загальний підхід до співвідношення основних конституційних цінностей. Такий підхід є специфічним для національних правових систем і тому, що, не маючи універсального характеру, він знаходить своє відображення у практиці кожного окремого національного суду як сформовані й вироблені ним особливі правові підходи до співвідношення конституційних цінностей. Прецеденти встановлення ієрархії конституційних цінностей не слід вважати третім видом поряд із прецедентами встановлення норм і тлумачення норм: вони існують в іншій юридичній площині, виокремлюються з інших підстав і можуть виявлятися поряд зі створенням і тлумаченням нормативних положень. Прецеденти встановлення ієрархії конституційних цінностей стають результатом застосування аналізу пропорційності, у якому неминуче встановлюється, яка конституційна цінність підлягає пропорційному обмеженню для захисту іншої конституційної цінності.

Аналіз конституцій демократичних держав дає підстави стверджувати, що вони мають багато спільного. Це визначається конституційними засадами демократичних держав, заснованих на повазі прав людини, а також конституційними принципами встановлення, поділу та збалансування гілок державної влади. Принципи, пов'язані зі створенням органів конституційного контролю, їхньою компетенцією та функціонуванням, також мають багато спільного. Ураховуючи те, що конституційне право надає нам правила формулювання ключових

правових принципів, які є загальновизнаними в демократичних державах, зокрема верховенство права, поділ влади в державі, незалежність суддів та інші, їх тлумачення в конституційній судовій практиці неминує спричиняє доктринальну подібність або навіть практичність. В академічній конституційній доктрині подібність одноманітних рішень або конституційних доктрин визначається як легальні судові конституційні поглинання, конституційне проникнення судових прецедентного права, сформульованого іншим судом, у використанні тощо. Незважаючи на відмінність у назві, це базується на використанні тощо. Потрібно вирішити складні питання, пов'язані з переглядом конституції. Сфера конституційних прав виявляє ще більшу кількість спільних ознак, що впливають із Європейської конвенції з прав людини та прецедентної практики Європейського суду з прав людини. Глобалізація права, вплив міжнародних договорів та законодавства ЄС, включаючи роботу ЄСПЛ, змушує конституційні суди, стикаючись із подібними проблемами контролю за конституційністю, ухвалювати відповідні рішення. Існує постійна загальноприйнята практика, згідно з якою самі суди вказують, що при вирішенні певних питань вони були натхненні конкретним рішенням або прецедентом іншого конституційного суду.

Формування конституційної доктрини України повинно мати насамперед науковий характер. Разом з тим аналіз практики конституційних судів демонструє, як у конкретній правовій системі існують логіка і методологія прецедентного права. Для цього аналізуються не тільки властивості актів конституційних судів, їх нормативний та обов'язковий характер, а й обов'язковість дотримання раніше винесених рішень і відображених у них «юридичних позицій», зокрема те, чи вважають вони себе пов'язаними своїми власними раніше винесеними рішеннями та вираженими в них юридичними позиціями.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Вступне слово

- Р. О. СТЕФАНЧУК** – акад. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф.
О. В. ПЕТРИШИН – акад. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф.

До витоків українського державотворення

- В. Я. ТАЦІЙ** – акад. НАН України та НАПрН України, д-р юрид. наук, проф.

Шлях до Конституції України

- О. М. БАНДУРКА** – акад. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф.

Розділ 1

- В. Я. ТАЦІЙ** – акад. НАН України та НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. (підрозд. 1.1 – у співавт. з О. В. Петришиним)
- О. В. ПЕТРИШИН** – акад. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. (підрозд. 1.1 – у співавт. з В. Я. Тацієм)
- О. В. СКРИПНЮК** – акад. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. (підрозд. 1.2 – у співавт. з А. Р. Крусян)
- А. Р. КРУСЯН** – д-р юрид. наук, проф. (підрозд. 1.2 – у співавт. з О. В. Скрипнюком)
- Н. М. ОНЩЕНКО** – акад. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. (підрозд. 1.3)
- Д. В. ЛУК'ЯНОВ** – чл.-кор. НАПрН України, д-р юрид. наук, доц. (підрозд. 1.4)
- Л. Р. НАЛИВАЙКО** – д-р юрид. наук, проф. (підрозд. 1.5 – у співавт. з І. О. Грицай)
- І. О. ГРИЦАЙ** – д-р юрид. наук, проф. (підрозд. 1.5 – у співавт. з Л. Р. Наливайко)
- С. І. МАКСИМОВ** – чл.-кор. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. (підрозд. 1.6 – у співавт. з Н. І. Сатохіною)
- Н. І. САТОХІНА** – канд. юрид. наук, доц. (підрозд. 1.6 – у співавт. з С. І. Максимовим)

Розділ 2

- Ю. Г. БАРАБАШ** – чл.-кор. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. (підрозд. 2.1 – у співавт. з Л. І. Летнянчиним)

Л. І. ЛЕТНЯНЧИН

– канд. юрид. наук, доц. (підрозд. 2.1 – у співавт. з Ю. Г. Барабашем)

О. І. ЗОЗУЛЯ
П. М. РАБІНОВИЧ

– д-р юрид. наук, доц. (підрозд. 2.2)

– акад. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. (підрозд. 2.3 – у співавт. з С. П. Рабіновичем, С. П. Добрянським, О. З. Панкевичем, Р. Б. Тополевським)

С. П. РАБІНОВИЧ

– д-р юрид. наук, проф. (підрозд. 2.3 – у співавт. з П. М. Рабіновичем, С. П. Добрянським, О. З. Панкевичем, Р. Б. Тополевським)

С. П. ДОБРЯНСЬКИЙ

– канд. юрид. наук, доц. (підрозд. 2.3 – у співавт. з П. М. Рабіновичем, С. П. Рабіновичем, О. З. Панкевичем, Р. Б. Тополевським)

О. З. ПАНКЕВИЧ

– канд. юрид. наук, доц. (підрозд. 2.3 – у співавт. з П. М. Рабіновичем, С. П. Рабіновичем, С. П. Добрянським, Р. Б. Тополевським)

Р. Б. ТОПОЛЕВСЬКИЙ

– канд. юрид. наук, доц. (підрозд. 2.3 – у співавт. з П. М. Рабіновичем, С. П. Рабіновичем, С. П. Добрянським, О. З. Панкевичем)

І. І. БОДРОВА
С. Г. СЕРЬОГІНА

– канд. юрид. наук, доц. (підрозд. 2.4)

– чл.-кор. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. (підрозд. 2.5)

О. О. ПЕТРИШИН
О. В. ЩЕРБАНЮК

– канд. юрид. наук, ст. дослідник (підрозд. 2.6)

– д-р юрид. наук, проф. (підрозд. 2.7 – у співавт. з Т. М. Слінько)

Т. М. СЛІНЬКО

– канд. юрид. наук, доц. (підрозд. 2.7 – у співавт. з О. В. Щербанюк)

Розділ 3

В. М. ГРЕБЕНЮК

– д-р юрид. наук, доц. (підрозд. 3.1 – у співавт. з В. Г. Пилипчуком)

В. Г. ПИЛИПЧУК

– акад. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. (підрозд. 3.1 – у співавт. з В. М. Гребенюком; підрозд. 3.2 – у співавт. з І. М. Дороніним, О. М. Буханевичем; підрозд. 3.3 – у співавт. з І. М. Дороніним, Л. Ф. Компанцевою; підрозд. 3.5 – у співавт. з В. М. Брижком, О. О. Золотар)

І. М. ДОРОНІН

– д-р юрид. наук, доц. (підрозд. 3.2 – у співавт. з В. Г. Пилипчуком, О. М. Буханевичем; підрозд. 3.3 – у співавт. з Л. Ф. Компанцевою, В. Г. Пилипчуком)

О. М. БУХАНЕВИЧ

– чл.-кор. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. (підрозд. 3.2 – у співавт. з В. Г. Пилипчуком, І. М. Дороніним)